

Микола Цивірко

«Гуготіло полум'я...»

<http://www.umoloda.kiev.ua/number/2475/163/87831/>

Як впливає з роману у віршах Ліни Костенко, документальні свідчення про Марусю Чурай пропали ще в давнину, під час пожежі, яка сталася у Полтаві. Але є й інша версія

У 1970-х роках нас, студентів факультету журналістики Київського держуніверситету, повели на екскурсію до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Переступаючи її поріг, я знав, що в першому виданні книжки «Дівчина з легенди» (1967) її упорядник Леонід Кауфман наводить у післямові текст вироку полтавського суду щодо Марини Гордіївни Чурай, яка отруїла козака Григорія Бобренка і мала бути покараною. Цей документ у бібліотеці АН УРСР виявив український поет Іван Хоменко, автор драматичної поеми «Марина Чурай» (1967).

Наприкінці екскурсії я запитав співробітницю бібліотеки, чи існує такий текст. Реакція була дивною. Бібліотекар по-страдницьки закотила очі й заявила, що Леонід Кауфман «дістав» усі своїми пошуками «вироку». «Немає і ніколи не було!» — відрубала вона.

А невдовзі мені до рук потрапило друге — 1974 року — видання «Дівчини з легенди». Від першого його відрізняє відсутність тексту вироку. У ЦНБ, а може, і не тільки в ЦНБ, Леоніда Кауфмана переконали, що Іван Хоменко нічого не знаходив.

Отже, два поважні діячі нашої культури виявились, м'яко кажучи, присоромленими. А пересічні українці досі сушать голову: чи був хлопчик, чи то пак, документ? Чи маємо ми право ставити під сумнів репутацію поета Івана Хоменка та музикознавця Леоніда Кауфмана і відкидати вірогідність того, що пергамент з вироком усе-таки існував, але міг згоріти разом з іншими унікальними пам'ятками україніки у травні 1964 року?

Мій співрозмовник — Валерій Кравченко, голова громадської організації «За реабілітацію Першотравневої двійки», правозахисник і літератор. Завдяки йому українська громадськість знає про Георгія Москаленка і Віктора Куксу, які 1 травня 1966 року вивісили на даху Інституту народного господарства синьо-жовтий прапор і були за це покарані радянською системою. Валерій Кравченко багато чого прояснив у «справі» Сергія Параджанова, зібрав чимало доказів безпідставності обвинувачень щодо ще одного шістдесятника — Василя Овсієнка. Як бачимо, період 1960-х років особливо цікавить дослідника. Не дивно, що схвилювала пана Валерія і подія, якій щойно сповнилося

півстоліття, — пожежа, що знищила значну частину безцінного духовного надбання України.

— Хіба лише письмова згадка про легендарну українську поетесу муляла очі радянським ідеологам? — почав розмову Валерій Кравченко. — Ось погляньте, перелік літератури, вилученої під час арешту Михайла Гориня. Тут що не книга, то з історії України. І кожній дано оцінку — застаріла, буржуазно-націоналістична, ідейно шкідлива, ворожа до радянського ладу. Мабуть, переглядаючи ці видання, кадебісти шаленіли від однієї думки, що все це зберігається в офіційних бібліотеках і принаймні теоретично доступне читачам.

— Тобто ви дотримуетесь точки зору, що за постаттю новітнього українського Герострата — Віктора Погружальського, який 24 травня 1964 року підпалив бібліотеку нібито з особистої помсти, стояли якісь могутні невидимі сили, що ставили за мету знищення україніки?

— Так. І наврод чи варто ховатися за евфемізмами. Ці сили не є і не повинні бути таємницею. Це КДБ СРСР.

— Мушу констатувати, що навіть зараз далеко не всі поділяють ваші міркування. Ось, наприклад, стаття Олега Бажана і Юрія Данилюка, яку можна прочитати в інтернеті. Ще у вступній частині автори зазначають, що «справа Погружальського» виявилась значно «простішою», ніж гадала українська громадськість, починаючи від Євгена Сверстюка та інших шістдесятників. Левову частку тексту присвячено «неоднозначній» особистості паля. Виявляється, раніше він був Погужельським, а прізвище змінив, бо хотів відмежуватися від батька — ворога народу і матері, яку переслідували за хронічне невиконання трудовнів у колгоспі. Наголос робиться на вкрай складному характері Погружальського. Словом, читача підводять до висновку: офіційна версія суду, який відбувся наприкінці серпня того ж 1964 року, в цілому прийнятна, і вбачати у страшному злочині «руку КДБ» підстав немає. Але особливо вражає кінцівка. Виявляється, за Бажаном і Данилюком, україніка під час пожежі ЦНБ постраждала чи не найменше. Згоріли переважно фонди літератури з географії, медицини, деяких технічних дисциплін.

— На щастя, подібними «розвідками» коло джерел, які проливають світло на пожежу в ЦНБ, не вичерпується. Якщо версія про «руку КДБ» така сміховинна, то чим пояснити терор і тотальне переслідування, які чинила тодішня влада за самі лише спроби поширити в самвидаві знаменитий памфлет Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським»? Анатолій Шевчук, брат відомого українського прозаїка Валерія Шевчука, спробував був у житомирській друкарні розтиражувати памфлет. Житомирський суд у 1966 році засудив «зухвальця» до п'яти років суворого режиму. Зберігання і поширення цього тексту стало чи не головним пунктом обвинувачення у справах Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Косіва, Мирослави Зваричевської та інших шістдесятників.

Як відомо, першою пожежу виявила о 6.00 прибиральниця Меланія Денисюк. Вона побачила на підлозі в одній із зал бібліотеки непритомного чоловіка, якого добре знала, а також і другого — незнайомця, який, помітивши її, поспішив вистрибнути у вікно. Так жінка розповідала «по свіжих слідах». Але дуже швидко її змусили змінити свідчення. У подальшому, зокрема й на суді, Меланія Денисюк говорила лише про одного чоловіка — Віктора Погружальського. Незнайомця наче й не було. Хоча люди, близькі до цієї жінки, зазначали пізніше, як вона страждала від того, що її змусили свідчити неправдиво. Вона бачила саме двох. Ким же був той загадковий «другий», і чому тодішня влада була так зацікавлена в його буквальному «розчиненні»? Утім Меланія Денисюк була не єдиним свідком, який ще перед судом пройшов «інструктаж» у кабінетах КДБ. З бібліотекарів та інших причетних брали підписку про те, що вони «не патякатимуть зайвого».

А суд? Це була комедія, а не суд! Враження було таке, що розбирали не страшний злочин проти цілої нації, а бурхливі життєві пригоди ексцентричної особи і донжуана. Скільки у Погружальського було жінок, що він їм дарував, чому розлучався, як ділив із ними майно тощо. А чого варте «важливе» твердження підсудного про те, що він «бачив перед собою не книжки, а фізіономію ненависного директора бібліотеки» — В.С.Дончака, який, мовляв, не давав йому, старшому бібліотекареві відділу марксизму-ленізму, ходу по службових щаблях, всіляко пригнічував, затискував. Тут треба завважити, що підпал було здійснено у більш як 30 місцях на різних поверхах 8-поверхової будівлі ЦНБ. Невже весь цей час емоційного палія «переслідувало» обличчя ненависного директора?

Суддя ревно стежив за тим, щоб процес проходив саме в такому руслі. За найменшого натяку на «політику» він втручався і різко обривав того чи іншого свідка. А чого варті його утиски праці журналістів. «Что вы там пишете?!» — грізно лунало з його вуст.

Утім до біографії Віктора Погружальського, засудженого згадуваним судом на 10 років, варто було б придивитися уважніше. Я більш ніж упевнений, що є в ній фрагмент, який свого часу не пройшов повз увагу того ж таки КДБ. Схильний до кар'єрного росту син «ворога народу» потрапив на гачок всесильної служби — це поза сумнівом. А далі було, як кажуть, справою техніки.

— Що ви можете сказати з приводу спогадів історика Сергія Білоконя? Вони разюче відрізняються від згадуваної статті двох авторів, але містять деякі розбіжності, які варто було б пояснити.

— Безперечно, наведені Сергієм Білоконом факти заслуговують на увагу. Зокрема, листи відомого бібліографа Ніни Шеліхової від 27 грудня 1963 і 25 травня 1964 року до Федора Максименка. Звичайно, в цих документах більше емоцій, ніж холодного розрахунку, і багато в чому опис перебігу подій ґрунтується на чутках, які поширювались Києвом миттєво. Але цінні листи тим, що один із них датований задовго до події, а другий — написано тоді, коли полум'я ще «гуготіло». Пожежу гасили майже три доби.

Сергій Білокінь наводить недоведену (але й не спростовану) версію щодо наявності на місці пожежі в ЦНБ слідів калію і фосфору. Перший має дивну властивість: він палає то дужче, що більше надходить вологи. До речі, про воду. Її не стало у всьому навколишньому мікрорайоні саме тоді, коли пожежні машини з усього Києва приїхали гасити пожежу, і не було упродовж двох годин. Посилаючись на спогади деяких очевидців, Сергій Білокінь пов'язує цей прикрий факт із вибухом, що начебто стався перед цим уночі під розподільчою пожежною ринвою на розі вулиць Горького і Володимирської, хоча сам не пригадує такого вибуху і навіть розмов про нього.

Тепер щодо розбіжностей, про які ви кажете. Вони стосуються, головним чином, переліку тих архівних документів, книг і рукописів з розділу україністики, які загинули в полум'ї страшною пожежі. Що ж, можливо, з архівом Центральної Ради вийшло непорозуміння, і він, на щастя, зберігався і зберігається не в ЦНБ. Були й інші неточності. Але хіба це так суттєво? Зате Сергій Білокінь дуже доречно вводить пожежу 1964 року в контекст інших подібних інцидентів, зокрема докладно описує загибель значної частини резервних фондів ЦНБ 26 листопада 1968 року в будівлі нинішнього Свято-Георгіївського собору Видубицького монастиря. Так, є розбіжності в деталях і подробицях, які наводять різні дослідники, оцінюючи найменування загиблих раритетів та й загальну їхню кількість. 500 тисяч одиниць чи 600 тисяч — зараз і не встановиш. Адаже «месник» Погружальський в пориві свого «благородного гніву» не забув спалити і «святеє святих» — картотеку україністики, яка принаймні дала б змогу встановити, що саме ми втратили безповоротно,

а що ще можна відновити. До того ж велика частина україніки була ще не систематизована і лежала валом.

— Заради справедливості згадаймо й деякі слушні зерна, які, попри недремне око КДБ, спливли на процесі Погружальського.

— Мабуть, йому його «куратори» обіцяли менший термін і взагалі легше покарання. Адже наприкінці суду Погружальський явно зірвався. Він із відчаєм у голосі почав доводити, що й до нього українські книжки знищувались, причому регулярно. Високоповажний суд, щоправда, тут же «поправив» підсудного, запевнивши, що ті знищення були цілком законними (?). Описуючи пожежу на території Видубицького монастиря 1968 року, а також обставини, які їй передували, Сергій Білокінь подає конкретні адреси «хрущовою» у різних районах Києва, в підвалах яких роками гинули в результаті постійних підтоплень і сирості ті самі «резервні фонди». Зрештою, директора ЦНБ В.С. Дончака та інших теж притягнули до відповідальності, хоча й не кримінальної. Але хіба від цього легше?

Чи варто нині копіряться у минулому, дошукуючись істини? Варто хоча б для того, щоб не потрапляти на гачок отаких новітніх, з дозволу сказати, дослідників, які переконують нас у тому, що україністика у травні 1964 року не постраждала, а відсутність питомих джерел пояснюється тим, що їх просто не існувало.